

تأثیر مناسک حج عمره مفرده بر تقویت هویت دینی دانشجویان دانشگاه^۱

فرشته باغزت^۲

چکیده

هدف پژوهش حاضر، بررسی تأثیر مناسک حج عمره مفرده بر تقویت هویت دینی دانشجویان دانشگاه است. روش این پژوهش از نوع شبه-آزمایشی با طرح پیش‌آزمون و پس‌آزمون با گروه کنترل بود. به منظور انجام این پژوهش، ۴۰ دانشجوی به‌عنوان گروه نمونه از میان جامعه دانشجویان مقطع کارشناسی دانشگاه مازندران به صورت هدفمند انتخاب شدند. بدین صورت که ۲۰ نفر به‌عنوان گروه آزمایش از میان اسامی قرعه‌کشی حج عمره مفرده دانشجویی انتخاب و ۲۰ نفر نیز به‌عنوان گروه گواه از میان دانشجویان دانشگاه به صورت هدفمند انتخاب شدند که از لحاظ ویژگی‌های دموگرافیک با گروه آزمایش هم‌هنگ بود. برای جمع‌آوری داده‌ها از پرسشنامه هویت دینی (علم‌الهدی، ۱۳۸۹). استفاده شد. پس از اجرای پیش‌آزمون هویت دینی بر روی هر دو گروه، گروه آزمایشی به مدت ۱۲ روز برای انجام مناسک حج عمره به مکه اعزام شد، اما گروه گواه تحت هیچ‌گونه مداخله‌ای قرار نگرفت. پس از بازگشت دانشجویان، پس‌آزمون هویت دینی بر روی هر دو گروه آزمایشی و گواه بی‌درنگ اجرا شد. به منظور بررسی پایداری اثرات مناسک حج، پس از گذشت ۶ ماه، دوباره، آزمون پیگیری هویت دینی بر روی هر دو گروه اجرا شد. نتایج تحلیل داده‌ها با روش‌های آماری تحلیل کواریانس، با اندازه‌گیری مکرر و تحلیل کواریانس چند متغیری حاکی از آن بودند که بین میانگین نمرات گروه آزمایشی و گروه گواه تفاوت معناداری وجود دارد ($P > 0/001$) و می‌توان نتیجه گرفت که انجام مناسک حج، موجب تقویت هویت دینی گروه آزمایشی نسبت به گروه گواه شده است. بنابراین، انجام این مناسک می‌تواند به‌عنوان روشی مؤثر، در تقویت هویت دینی دانشجویان به‌کار گرفته شود.

کلیدواژه‌ها:

حج عمره مفرده، هویت دینی، دانشجویان

۱. این مقاله از گزارش نهایی طرح پژوهشی معاونت پژوهشی و فن‌آوری دانشگاه مازندران مستخرج شده است.
۲. دانشیار، گروه روان‌شناسی، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه مازندران.

مقدمه

هویت، مفهومی سازمان یافته است و از ارزش‌ها، باورها، و اهدافی تشکیل شده که فرد بدان پایبند است. در مطالعه شخصیت انسان، هویت، جنبه‌ای اساسی و درونی است که به کمک آن فرد با گذشته‌اش مرتبط شده و احساس تداوم و یکپارچگی در زندگی می‌کند. به عبارت دیگر، هویت، مفهوم ذهنی فرد از خودش می‌باشد و با عناوین مختلف چون هویت جنسی، هویت گروهی، هویت نژادی، و هویت دینی مورد استفاده قرار می‌گیرد. از نظر اریکسون، هویت جریان تلفیق تغییرات فردی و نیازهای اجتماعی برای آینده است. اریکسون تشکیل هویت را شامل به وجود آمدن یک احساس این همانی و وحدت شخصیت می‌داند که فرد احساس می‌کند و دیگران آن را تشخیص می‌دهند و از زمانی به زمان دیگر مشابه است (مصطفایی، ۱۳۸۹). شکل‌گیری هویت منسجم و پایدار و دستیابی به تعریفی منسجم از خود مهم‌ترین جنبه رشد روانی و اجتماعی در دوره جوانی است. انتخاب ارزش‌ها و هدف‌های زندگی مشخصه اصلی این هویت را تشکیل می‌دهند. مقوله هویت تعریف و تفسیری از خود و ماست که کیستی فردی و جمعی اشخاص را نشان می‌دهد و جست‌وجوی هویت تلاش در جهت ارتباط صحیح فرد و جامعه به عنوان یک کل است (بوش و کارد، ۲۰۱۲).

به اعتقاد پاره‌ای محققان، هویت دارای انواع متفاوتی است، هویت هر فرد شامل مجموعه‌ای از انواع هویت‌ها از جمله هویت فردی، هویت نژادی، هویت اخلاقی، هویت حرفه‌ای، هویت جسمانی، و هویت دینی است (مصطفایی، ۱۳۸۹). هویت دینی عبارت است از اتکای فرد به یک نظام یا پایگاه اعتقادی که بر جهت‌گیری فرد در زمینه‌های مختلف تأثیر می‌گذارد. هویت دینی، نوعی هویت جمعی و در بر گیرنده باورها، ارزش‌ها، و اعتقادات دینی است. می‌توان گفت هویت دینی باعث می‌شود که فرد به یک سری اصول و عقاید دینی در گروه‌ها و مذهب‌های خاص دست یابد، به طوری که بخشی از شخصیت او گردد و نسبت به آنها اعتقاد و شناخت حاصل کند و این خود نیازی از نیازهای فطری آدمی، یعنی گرایش به پرستش است. به این معنی که فرد مستقل از هرگونه یادگیری، در درونش تمایل به عبادت و بندگی خدا را احساس می‌کند. تجلی چنین احساس و تمایلی، در اعمال و رفتار دینی آشکار می‌شود. هویت

دینی در زمینه‌ها و ابعاد مختلفی از زندگی شکل می‌گیرد که از جمله این ابعاد می‌توان به بعد شخصی، جنسیتی، دینی، و ملی اشاره کرد. یکی از مسائل اساسی شکل‌دهنده هویت هر انسانی داشتن تعریفی از خود، معنای زندگی، و هدف زندگی است که با نگاهی اجمالی در معارف دینی می‌بینیم که یکی از کارکردهای اصلی دین در زندگی این است که با دادن جهان‌بینی الهی، معنا و هدف نهایی زندگی را برای انسان تبیین می‌کند و غایت مسیر او را نشان می‌دهد. حال، اگر معنا و غایت زندگی فرد براساس جهان‌بینی دینی شکل گیرد، دیگر ابعاد هویت (هویت شخصی، جنسیتی، و ملی) به‌عنوان واسطه‌های دستیابی به آن هدف و در راستای آن معنا و غایت نهایی شکل خواهد گرفت. وقتی فرد، جهان‌بینی الهی پیدا می‌کند و مبدأ و مقصود خود را می‌داند و پی می‌برد که برای چه آفریده شده است و غایت آفرینش او چیست، می‌تواند در مورد سایر مسائل زندگی بهتر تصمیم گیرد (عباسی قادی، ۱۳۸۲).

در پیش قرآنی، حقیقت انسان را روح جاودانه او تشکیل می‌دهد. انسان، هویتی از او (انالله) و به‌سوی او (و انالیه راجعون) دارد و زندگی واقعی او در سرای آخرتی است که به تلاش مخلصانه و همراه با ایمان خود در این دنیا بنا نهد. قرآن مجید بارها نسبت به غفلت از خود حقیقی، عدم هویت‌یابی و سر سپردگی انسان به غیر از خدا هشدار داده است و انسان از پیروی از هوای نفس و شیطان و تقلید کورکورانه از نیاکان و بزرگان منع شده است (بیات، ۱۳۷۸: ۸۵). قرآن مجید در این زمینه می‌فرماید: «وَلَا تَكُونُوا الَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ فَمَا لَهُم بَالِئِهِمْ» (مانند آنان نباشید که خدا را فراموش کردند و خدا هم آنان را نسبت به خودشان دچار فراموشی کرد). همچنین، در آیه دوازدهم و بیستم سوره انعام می‌فرماید: «الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ» (آنان که دچار زیانی شده‌اند، پس آنان ایمان نمی‌آورند). با توجه به آیات فوق استنباط می‌شود که همه انسان‌ها دارای یک خود حقیقی (الهی) هستند، که غفلت و فراموشی از آن سبب از خود بیگانگی و بی‌هویتی شخصیتی می‌شود. در این باره باید گفت هویت همان هستی انسان است و وجود حقیقی آن را تشکیل می‌دهد؛ به عبارت دیگر، می‌توانیم از کلمه هویت، مفهوم شخصیت را به ذهن متبادر سازیم، شخصیتی که دارای ابعاد گوناگونی است و اعمال و رفتاری که از چنین فردی صادر می‌شود ناشی از نوعی هویت در درون اوست. اگر بخواهیم مفهوم هویت را با توجه به اندیشه‌های دینی، به گونه‌ای دقیق‌تر و مشخص‌تر صورت‌بندی کنیم، باید به این نکته توجه کنیم که «من» انسانی بر دو قسم است.

یکی، «من» حقیقی و متعالی، که عبارت است از خودیت انسان، یعنی همان که خودش باشد با امکانات، ابزار، و استعدادهای نهفته در وجودش، همانی که از عالم قدس آمده و وجودش بارقه ملکوت را با خود به همراه دارد و تجلی‌گاه حضرت قدسیت است. در واقع، هویت دینی فلسفه زندگی و حیات یک فرد را تشکیل می‌دهد.

عوامل زیادی در هویت دینی دانشجویان مؤثر است. پاره‌ای از مؤلفان بر این باورند که یکی از راهبردهای مؤثر در تقویت هویت دینی دانشجویان، انجام مناسک حج عمره مفرده است. دوره دانشجویی یکی از مهم‌ترین و حساس‌ترین مراحل زندگی هر انسانی است و این دوره همراه با هویت‌یابی است که انتخاب ارزش‌ها، باورها، و هدف‌های زندگی مهم‌ترین مشخصه‌های اصلی آن می‌باشد. از سوی دیگر، دین اسلام به‌عنوان یک مکتب و نظام کامل در صدد پاسخگویی به این مشخصه‌های هویت دانشجویان جوان می‌باشد. مکتب اسلام نیز به‌عنوان یک دین الهی دارای اصول و فروعی است که حج یکی از فروع دین و هم ارکان دین است که به‌عنوان آینه‌ای نشانگر کل دین می‌باشد (موسوی، ۱۳۹۰). حج یکی از شاخص‌های اسلام و منعکس‌کننده بخش بزرگی از ابعاد اعتقادی، اجتماعی، سیاسی، اخلاقی، و عبادی دین است. با نگاهی اجمالی به منابع معتبر اسلامی می‌توان ادعا کرد که حج، عصاره اسلام است. حج نمونه و نماد کوچکی از مکتب اسلام است و گویی خداوند متعال اراده کرده است که اسلام را در همه ابعادش، در یک عبادت جای دهد تا حاجی تمام اسلام را یکباره تجربه کند. به‌همین جهت، می‌توان کنش‌ها و تأثیرات دین در ابعاد گوناگونش را در حج و مناسک آن مشاهده کرد (احمدی و همکاران، ۱۳۸۵).

مناسک حج به‌عنوان یک مینیاتور از اسلام می‌تواند در این زمینه نقش آفرینی کند. چنان‌که امام باقر (ع) فرمود: «اصول اسلام بر پنج پایه بنیان نهاده شده است: نماز، زکات، روزه، حج و ولایت» (بُنَى الْإِسْلَامِ عَلَى خَمْسَةِ أَشْيَاءٍ: عَلَى الصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ وَالصَّوْمِ وَالْحَجِّ وَالْوَلَايَةِ) (ابوجعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق الكلینی الرازی (م ۳۲۹ ق.). حج از شاخص‌ترین برنامه‌های جهانی اسلام است، از این رو، می‌توان همگانی و همیشگی بودن آن را سند گویای کلیت و دوام دین الهی دانست. برای تبیین جهانی بودن حج و اینکه متن این عبادت دینی، گسترش و دوام را به همراه دارد به شواهد قرآنی در این باره اشاره می‌شود:

۱ - حج، همان آهنگ زیارت کعبه و انجام مناسکی خاص است و کعبه نخستین خانه‌ای

است که برای عبادت توده مردم بنا نهاده شده و نخستین مرکزی است که عبادت‌کنندگان را به سوی خود جذب کرده است: «إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِلْعَالَمِينَ ... وَ لِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا» (آل عمران، ۹۶-۹۷). تعبیر از پایگاه کعبه به «بَكَّة» که به معنای «ازدحام و تراکم جمعیت» است، نشان می‌دهد که کعبه محوری جهانی بوده که از هرسوی عالم در گستره زمان، به آن رجوع کرده‌اند و بر اثر انبوه جمعیت، جایگاه آن به «بَكَّة» نام‌گذاری شده است.

۲- کعبه، هدایت همه جهانیان را تأمین می‌کند: «إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَ هُدًى لِلْعَالَمِينَ»، بنابراین، کعبه به هیچ گروه، ملیت و نژاد خاصی اختصاص ندارد؛ از این رو، ملل گوناگون جهان، اعم از هندی و فارس و کلدانی و یهودی و عرب آن را گرامی می‌داشتند (محمدحسین الطباطبایی، ج ۳: ۴۰۰-۴۱۵). خدای سبحان در این باره می‌فرماید: [به ابراهیم خلیل گفتیم] مردم را به حج فراخوان تا «از هر سو» و «به هر وضع و با هر وسیله ممکن»، از پیاده و سواره و از دور و نزدیک، به ندای تو پاسخ دهند و برای انجام حج و زیارت کعبه گرد آیند: «وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ» (حج، ۲۷).

۳- خدای سبحان کعبه را مرجع همه مردم و جایگاه امان و آرامش قرار داد: «و إِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِّلنَّاسِ وَأَمْنًا». با توجه به آیه ۲۵ سوره که می‌فرماید: وَ عَهَدْنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَ إِسْمَاعِيلَ أَنْ طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ» (بقره، ۲۵). روشن می‌شود که نه تنها مردم جهان بعد از نزول قرآن به زیارت کعبه فراخوانده شده‌اند، بلکه همه افراد قرون گذشته نیز باید آهنگ کعبه می‌کردند، زیرا پیمان الهی نسبت به حضرت ابراهیم و اسماعیل (ع) این بود که کعبه را برای زائران، طواف‌کنندگان، عاکفان و رکوع و سجده‌کنندگان پاک و پاکیزه نگهدارند.

۴. خداوند، کعبه را از حرمتی خاص برخوردار ساخته و عامل قیام همگانی و مردمی قرار داده است: «جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَمًا لِّلنَّاسِ» (مائده، ۹۷). هدف همه انبیای الهی این است که مردم به قسط و عدل قیام کنند: «وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ» (حدید، ۲۵). عامل مهمی که می‌تواند خصوصیت‌های نژادی و جغرافیایی و اختلاف‌های مکانی و پراکندگی‌های زمانی و زبانی را به یک سو نهد و بیگانگان را آشنا کند و زمینه قیام همه مردم

را به قسط و عدل فراهم کند، کعبه است. از این رو، امام صادق(ع) فرمود: تا زمانی که کعبه برپاست دین نیز پایدار است: لا یزال الدین قائماً ما قائماً ما قامت الکعبه (شیخ حر عاملی، م ۱۱۰۴ ق.).

به گواهی شواهد مزبور، حج به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مظاهر اسلام، برای تحقق دو اصل کلیت و دوام، شایسته است و از همین رو، آنچه برای ابراهیم خلیل و پیش از او برای آدم(ع) اتفاق افتاد برای خاتم پیامبران(ص) نیز روی داد(شیخ حرعاملی، م ۱۱۰۴ ق، ۲۲۶-۲۳۱). از این رو، حج، مناسکی ویژه برای ملت یا عصری خاص نیست، بلکه حج کلی و دائم است و از همین روست که در میان ملل و اقوام گذشته و در طول قرون از تطاول سال‌ها و روزها در امان مانده است.

امروزه، در فضا و عصر جهانی شدن، حفظ هویت ملی و دینی اهمیت بیشتری یافته و به-معنای مشارکت مؤثر فرهنگی دینی و انسانی در سراسر جهان محسوب می‌شود. پرسش‌هایی از قبیل «من کیستم» و «ما کیستیم» اشاره به همین عطش افراد برای شناخت خود و سرنوشت جمعی دارد. دانشجویان جوان هر کشور از آن رو که بدنه فعال پویا و برانگیزنده هر ملت و بهترین منابع انسانی محسوب می‌شود. سهم مؤثری در تضمین حیات فرهنگی و ملی ملت‌ها دارند. دستیابی به هویت موفق در ابعاد فردی، دینی، و ملی در جوانان هم درجه امید به آینده را بالا می‌برد و هم مایه اعتماد نهادهای اجتماعی و فرهنگی جامعه در دهه‌های آینده است. بنابراین، کیفیت و درجه هویت فردی، دینی و ملی آنان می‌تواند نقش مؤثری در توسعه فرهنگ ملی و دینی کشور و همچنین سبک زندگی آنان ایفا نماید. دستیابی به اهداف و آرمان‌های تربیت دینی از دل‌نگرانی‌های اصلی جامعه ایران و نظام آموزشی آن است. در واقع، هویت دینی به‌عنوان هویت جمعی متضمن آن سطح از دینداری است که با مای جمعی یا همان اجتماع دینی مقارنه دارد. در واقع هویت دینی نشان‌دهنده احساس تعهد جوانان به دین و جامعه دینی است(شجاعی‌زند، ۱۳۸۴).

بر مبنای اهداف فوق، در این پژوهش تأثیر مناسک حج عمره مفرده بر هویت دینی دانشجویان عمره‌گذار بر اساس دیدگاه اسلام صورت می‌گیرد. مطالعات و بررسی‌ها در ایران نیز نشان می‌دهد که تاکنون پژوهشی در این خصوص صورت نگرفته است و پژوهش‌های انجام شده در مورد ابعاد روان‌شناختی حج و آثار آن بر سلامت روانی یا گرایش دینی کل حج

گزاران بوده است. لذا انجام پژوهش در این زمینه می‌تواند ضروری و مفید باشد و راهگشای تحقیقات بعدی نیز شود. با توجه به اهمیت این موضوع، پژوهش حاضر در صدد پاسخگویی به این پرسش است که آیا انجام مناسک حج عمره مفرده می‌تواند بر تقویت هویت دینی دانشجویان مؤثر واقع گردد؟

جامعه آماری، روش نمونه‌گیری و حجم نمونه

روش پژوهش حاضر از نوع تحقیق شبه آزمایشی با طرح پیش‌آزمون- پس‌آزمون با گروه گواه است. جامعه آماری مورد مطالعه این پژوهش، شامل دانشجویان مقطع کارشناسی دانشگاه مازندران می‌باشد که در قرعه‌کشی حج عمره مفرده دانشجویی در سال ۱۳۹۰ انتخاب شده‌اند. به منظور انجام این پژوهش، ۴۰ دانشجو به‌عنوان گروه نمونه از میان جامعه دانشجویان مقطع کارشناسی دانشگاه مازندران به صورت هدفمند انتخاب شدند. بدین صورت که ۲۰ نفر به‌عنوان گروه آزمایش از میان اسامی قرعه‌کشی حج عمره مفرده دانشجویی انتخاب و ۲۰ نفر نیز به‌عنوان گروه گواه از میان دانشجویان دانشگاه به صورت هدفمند انتخاب شدند. که از لحاظ ویژگی‌های دموگرافیک هماهنگ با گروه آزمایش بود.

پس از اجرای پیش‌آزمون هویت دینی بر روی هر دو گروه، گروه آزمایش به مدت ۱۲ روز در مکه تحت انجام مناسک حج قرار گرفت. اما گروه گواه تحت هیچ‌گونه مداخله‌ای قرار نگرفت. پس از اتمام مناسک حج، پس‌آزمون هویت دینی بر روی گروه‌های مذکور اجرا گردید. افزون بر آن، پس از گذشت ۶ ماه از مدت مناسک حج، پس‌آزمون هویت دینی با همان دستورالعمل‌های قبلی اجرا گردید.

ابزار پژوهش

برای جمع‌آوری داده‌ها از پرسشنامه هویت دینی (علم‌الهدی، ۱۳۸۹) استفاده شد. این پرسشنامه از ۳۱ پرسش تشکیل شده است. این پرسشنامه دارای سه مؤلفه از جمله اعتقادات دینی، عواطف و احساسات دینی، و انجام رفتارهای دینی است، که پرسش‌های ۱-۹ پرسشنامه هویت دینی مربوط به مؤلفه اعتقادات دینی، پرسش‌های ۱۰-۲۰ مربوط به مؤلفه عواطف و احساسات دینی و پرسش‌های ۲۱-۳۱ پرسشنامه مربوط به انجام رفتارهای دینی است. برای

برآورد پایایی پرسشنامه نیز از روش آلفای کرونباخ و محاسبه همسانی درونی استفاده شد که مقدار آن ۰/۸۹ محاسبه شد. نمرات برای هریک از زیرمقیاس‌ها از ۱ تا ۵ در تغییر می باشد، به طوری که برای نمره‌گذاری پرسشنامه هویت دینی به گزینه‌های کاملاً موافقم ارزش عددی ۵، موافقم ۴، نظری ندارم ۳، مخالفم ۲، و کاملاً مخالفم ۱ داده شده است.

یافته‌های پژوهش

تجزیه و تحلیل داده‌ها از طریق آزمون تحلیل کواریانس با اندازه‌گیری مکرر، تحلیل کواریانس چند متغیری با پیش فرض همگنی واریانس درون گروهی با استفاده از آزمون لوین و آزمون کرویت بارتلت و تحلیل کواریانس یکراره در متن مانکوا به وسیله نرم‌افزار اس.پی.اس.اس.ویراست ۱۸ انجام شد.

در جدول ۱ میانگین و انحراف استاندارد نمرات پیش‌آزمون، پس‌آزمون، و پیگیری هویت دینی گروه‌های آزمایشی و گواه ارائه شده است. نتایج نشان می‌دهد که بین میانگین نمرات پیش‌آزمون گروه آزمایش و گواه تفاوت معنادار وجود ندارد. این امر حاکی از همگنی دو گروه قبل از مداخله می‌باشد. اما میانگین نمرات پس‌آزمون در گروه آزمایش بعد از مداخله نسبت به گروه گواه افزایش داشته است. همچنین، میانگین نمرات پیگیری در گروه آزمایش نسبت به گروه گواه نیز بالاتر است.

نتایج آزمون شاپیرو-ویلک در جدول ۲ نشان می‌دهد که فرض صفر برای نرمال بودن توزیع نمرات دو گروه رد نمی‌شود.

نتایج آزمون لوین در جدول ۳ نشان می‌دهد که فرض صفر برای تساوی واریانس‌های نمرات دو گروه در متغیرها در پس‌آزمون رد نمی‌شود.

جدول ۱. میانگین و انحراف استاندارد نمرات هویت دینی گروه های آزمایش و گواه

متغیر	گروه	آزمون	میانگین	انحراف استاندارد
اعتقادات دینی	آزمایش	پیش آزمون	۲۰/۷	۳/۵۸
		پس آزمون	۳۳/۶	۳/۹۷
	گواه	پیش آزمون	۲۹/۸	۳/۴۴
		پس آزمون	۱۹/۲۵	۴/۲۲
عواطف و احساسات دینی	آزمایش	پیش آزمون	۲۱/۸۵	۲/۹۶
		پس آزمون	۲۱/۸	۳/۳۴
	گواه	پیش آزمون	۲۲/۱۵	۴/۲۵
		پس آزمون	۴۵/۶	۴/۳۴
رفتارهای دینی	آزمایش	پیش آزمون	۴۲/۵۵	۴/۳۳
		پس آزمون	۱۹/۹۵	۴/۲۲
	گواه	پیش آزمون	۲۱/۰۵	۵/۶۴
		پس آزمون	۲۱/۷	۴/۲۰
هویت دینی (کل)	آزمایش	پیش آزمون	۳۵/۲۵	۵/۸۵
		پس آزمون	۴۴/۹	۷/۴۸
	گواه	پیش آزمون	۴۲/۴۵	۸/۱۹
		پس آزمون	۳۶/۹	۶/۷۷
	آزمایش	پیش آزمون	۳۴	۶/۲۴
		پس آزمون	۳۳/۱	۵/۴۴
	گواه	پیش آزمون	۷۸/۱	۷/۲۸
		پس آزمون	۱۲۴/۱	۱۲/۴۱
	آزمایش	پیش آزمون	۱۱۴/۸	۱۲/۲۸
		پس آزمون	۷۶/۱	۸/۳۵
	گواه	پیش آزمون	۷۶/۹	۱۰/۱۸
		پس آزمون	۷۶/۶	۹/۹۲

مفروضه همگنی کواریانس نمرات پیش آزمون دو گروه با استفاده از آزمون لوین بررسی شد و با توجه به اینکه مقدار F لوین در سطح $\alpha=0/05$ معنادار نبود. بنابراین، مفروضه همگنی کواریانس داده‌ها و برقراری شیب رگرسیون مورد استنباط قرار گرفت و استفاده از

آزمون تحلیل کواریانس برای بررسی فرضیه‌ها با پیش فرض همگنی کواریانس بلا مانع ارزیابی گردید.

جدول ۲. نتایج آزمون شاپیرو-ویلک در مورد پیش فرض نرمال بودن توزیع نمرات

معناداری	آماره	گروه‌ها	نرمال بودن توزیع نمرات
۰/۲۵۳	۰/۹۴۱	آزمایش	اعتقادات دینی
۰/۱۲۷	۰/۸۵۸	گواه	
۰/۳۲۸	۰/۸۶۲	آزمایش	عواطف و احساسات دینی
۰/۲۱۰	۰/۹۳۷	گواه	
۰/۴۳۳	۰/۹۵۴	آزمایش	رفتارهای دینی
۰/۴۲۲	۰/۸۸۵	گواه	
۰/۲۳۱	۰/۹۳۹	آزمایش	هویت دینی (کل)
۰/۶۱۶	۰/۹۶۳	گواه	

جدول ۳. نتایج آزمون لوین برای بررسی برابری واریانس نمرات هویت دینی

متغیرها	F	درجه آزادی اول	درجه آزادی دوم	سطح معناداری
اعتقادات دینی	۰/۶۲	۱	۳۸	۰/۴۳
عواطف و احساسات دینی	۲/۱۰	۱	۳۸	۰/۱۵
رفتارهای دینی	۰/۱۰	۱	۳۸	۰/۷۴
هویت دینی (کل)	۰/۴۵	۱	۳۸	۰/۸۳

جدول ۴، نتایج تحلیل کواریانس یکراهه به منظور بررسی تأثیر مناسک حج عمره مفرده بر میزان نمرات پس آزمون هویت دینی دانشجویان در گروه آزمایش و کنترل را نشان می‌دهد. با توجه به مقدار f و سطح معناداری اینگونه استنباط می‌شود که با کنترل نمرات پیش آزمون

هویت دینی، دو گروه آزمایش و گواه، در پس‌آزمون تفاوت معناداری با یکدیگر دارند ($f=177/85$ و $p=0/001$). اطلاعات جدول ۱ نیز حاکی از بالاتر بودن نمرات پس‌آزمون هویت دینی گروه آزمایش نسبت به گروه گواه می‌باشد. می‌توان نتیجه گرفت که انجام مناسک حج عمره مفرده در تقویت هویت دینی دانشجویان دانشگاه مؤثر واقع شده است.

جدول ۴. نتایج تحلیل کواریانس یکراهه به منظور بررسی تأثیر مناسک حج عمره مفرده بر میزان نمرات پس‌آزمون هویت دینی دانشجویان در گروه آزمایش و گواه

منابع	میانگین مجموع	درجه آزادی	میانگین مجذورات	مقدار f	سطح معنا داری	اندازه اثر
گروه	۲۱۰۳۰/۷۷	۱	۲۱۰۳۰/۷۷	۱۷۷/۸۵	۰/۰۰۱	۰/۸۲
خطا	۴۳۷۵/۰۲	۳۷	۱۱۸/۲۴			

جدول ۵ نتایج تحلیل کواریانس با اندازه‌گیری مکرر در مورد نمرات هویت دینی گروه آزمایشی و گواه را به منظور بررسی پایدار ماندن اثر حج عمره بر هویت دینی دانشجویان در طول زمان را نشان می‌دهد.

جدول ۵. نتایج تحلیل کواریانس با اندازه‌گیری مکرر روی نمره‌های پس‌آزمون و پیگیری متغیر هویت دینی گروه‌های آزمایش و گواه با کنترل پیش‌آزمون آنها

میانگین مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	مقدار f	سطح معناداری	اندازه اثر
۲/۹۳	۱	۲/۹۳	۰/۱۲	۰/۷۳	۰/۰۰۳

نتایج جدول ۵ نشان می‌دهد که بین نمرات پس‌آزمون و پیگیری تفاوت معناداری وجود نداشته است ($f=0/12$ و $p=0/73$). بنابراین، اثرات انجام مناسک حج بر هویت دینی دانشجویان در طول زمان پایدار بوده است. جدول ۱ نیز نشان می‌دهد که نمرات پیگیری گروه آزمایش نسبت به پس‌آزمون کمی پایین آمده است، ولی این کاهش از نظر آماری معنادار نبوده است.

جدول ۶، نتایج تحلیل کواریانس چند متغیری را به منظور پاسخ به این پرسش نشان می‌-

دهد که آیا انجام مناسک حج، بر افزایش مؤلفه‌های هویت دینی دانشجویان عمره‌گذار- شامل اعتقادات دینی، عواطف و احساسات دینی، و رفتارهای دینی- اثر دارد یا خیر.

جدول ۶. نتایج تحلیل کواریانس چند متغیری روی نمره‌های پس‌آزمون مؤلفه‌های هویت دینی(اعتقادات دینی، عواطف و احساسات دینی و رفتارهای دینی) در گروه‌های آزمایش و گواه با کنترل پیش-

آزمون‌ها

اثر	ارزش	مقدار f	درجه آزادی فرضیه	درجه آزادی خطا	سطح معناداری	اندازه اثر
پیلایی	۰/۸۷	۷۵/۹۶	۳	۳۳	۰/۰۰۱	۰/۸۷
ویلکز لامبدا	۰/۱۲	۷۵/۹۶	۳	۳۳	۰/۰۰۱	۰/۸۷
هاتلینگ	۶/۹۰	۷۵/۹۶	۳	۳۳	۰/۰۰۱	۰/۸۷
مجذور ریشه روی	۶/۹۰	۷۵/۹۶	۳	۳۳	۰/۰۰۱	۰/۸۷

نتایج جدول ۶ نشان می‌دهد که بین گروه‌های آزمایش و گواه از لحاظ حداقل یکی از متغیرهای وابسته(اعتقادات دینی، عواطف و احساسات، و رفتارهای دینی) تفاوت معناداری وجود دارد. برای بررسی نقطه تفاوت، تحلیل کواریانس یکراهه در متن مانکوا بر روی متغیرهای وابسته انجام شد. نتیجه این تحلیل در جدول ۷ ارائه شده است. جدول ۷ نتیجه تحلیل کواریانس یکراهه در متن مانکوا را برای مقایسه نمره‌های پس‌آزمون، با کنترل پیش‌آزمون‌های هر سه متغیر وابسته را نشان می‌دهد.

جدول ۷. نتیجه تحلیل کواریانس‌های یکراهه در متن مانکوا روی نمره‌های پس‌آزمون متغیرهای اعتقادات دینی، عواطف و احساسات دینی و رفتارهای دینی در گروه‌های آزمایش و گواه با کنترل

پیش‌آزمون‌ها

متغیر	میانگین مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	مقدار f	سطح معناداری	اندازه اثر
اعتقادات دینی	۱۱۸۷/۱۸	۱	۱۱۸۷/۱۸	۹۳/۱۰	۰/۰۰۱	۰/۷۲
عواطف و احساسات دینی	۵۱۳۷/۱۶۲	۱	۵۱۳۷/۱۶۲	۲۱۱/۰۱	۰/۰۰۱	۰/۸۵
رفتارهای دینی	۷۸۱/۸۳۶	۱	۷۸۱/۸۳۶	۲۱/۲۵	۰/۰۰۱	۰/۳۷

نتیجه مندرج در جدول ۷ نشان می‌دهد که تحلیل کواریانس یکراهه در متغیرهای اعتقادات دینی ($f=93/10$ و $p=0/001$)، عواطف و احساسات دینی ($f=211/01$ و $p=0/001$)، و رفتارهای دینی ($f=21/25$ و $p=0/001$) معنادار می‌باشند. برای فهم چگونگی این تفاوت کافی است میانگین پس‌آزمون گروه‌های آزمایش و گواه را از لحاظ متغیرهای وابسته مذکور با یکدیگر مقایسه کنیم. همان‌گونه که جدول ۱ نشان می‌دهد همه متغیرها در مرحله پس‌آزمون در گروه آزمایش افزایش چشمگیری داشته‌اند. بنابراین، انجام مناسک حج بر اعتقادات دینی، عواطف و احساسات دینی و رفتارهای دینی دانشجویان عمره گذار تأثیر چشمگیری داشته است.

جدول ۸ نتایج تحلیل کواریانس با اندازه‌گیری مکرر در مورد نمرات مؤلفه‌های هویت دینی (اعتقادات دینی، عواطف و احساسات دینی، و رفتارهای دینی) گروه آزمایشی و گواه را به‌منظور بررسی پایدار ماندن اثر حج عمره بر مؤلفه‌های هویت دینی دانشجویان در طول زمان را نشان می‌دهد.

جدول ۸. نتایج تحلیل کواریانس با اندازه‌گیری مکرر روی نمره‌های پس‌آزمون و پیگیری مؤلفه‌های هویت دینی گروه‌های آزمایش و گواه با کنترل پیش‌آزمون آنها

اندازه‌ی اثر	میانگین مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	مقدار f	سطح معناداری	اندازه‌ی اثر
	۱۵۶/۱۶	۵	۳۱/۲۳۴	۱/۹۱	۰/۹۴	۰/۰۵

نتایج جدول ۸ نشان می‌دهد که بین نمرات پس‌آزمون و پیگیری مؤلفه‌های هویت دینی تفاوت معناداری وجود نداشته است ($f=1/91$ و $p=0/94$). جدول ۱ نیز نشان می‌دهد که نمرات پیگیری در گروه آزمایش نسبت به پس‌آزمون کمی پایین آمده است، ولی این کاهش از نظر آماری معنادار نبوده است. بنابراین، اثرات انجام مناسک حج بر مؤلفه‌های هویت دینی دانشجویان در طول زمان پایدار بوده است.

بحث و نتیجه‌گیری

با توجه به اینکه حج یکی از شاخص‌های اساسی مکتب اسلام است و منعکس‌کننده

بخش بزرگی از ابعاد اعتقادی، اجتماعی، سیاسی، اخلاقی، و عبادی دین است، می‌توان کنش‌ها و تأثیرات دین در ابعاد گوناگونش را در حج و مناسک آن مشاهده کرد. در این پژوهش، اثرات مناسک حج عمره مفرده بر تقویت هویت دینی دانشجویان مورد بررسی قرار گرفت. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که بین میانگین نمرات گروه آزمایشی و گروه گواه تفاوت معناداری وجود داشت. نتایج جدول ۱ نیز حاکی از بالاتر بودن نمرات پس‌آزمون هویت دینی گروه آزمایش نسبت به گروه گواه می‌باشد. می‌توان نتیجه گرفت که انجام مناسک حج عمره مفرده در تقویت هویت دینی دانشجویان دانشگاه مؤثر واقع شده است. نتایج جدول ۵ نیز نشان می‌دهد که بین نمرات پس‌آزمون و پیگیری تفاوت معناداری وجود نداشته است. بنابراین، اثرات انجام مناسک حج بر هویت دینی دانشجویان در طول زمان پایدار بوده است.

نتایج جدول ۶ و ۷ در پاسخ به این پرسش بود که آیا انجام مناسک حج بر مؤلفه‌های هویت دینی دانشجویان عمره‌گذار از جمله اعتقادات دینی، عواطف و احساسات دینی، و رفتارهای دینی تأثیر داشته است یا خیر. در این زمینه، نتایج تحلیل کواریانس یکراهه در متغیرهای اعتقادات دینی ($f = 93/10$ و $p = 0/001$)، عواطف و احساسات دینی ($f = 211/01$ و $p = 0/001$)، و رفتارهای دینی ($f = 21/25$ و $p = 0/001$) معنادار می‌باشند. بنابراین، انجام مناسک حج بر اعتقادات دینی، عواطف و احساسات دینی، و رفتارهای دینی دانشجویان عمره-گذار تأثیر چشمگیری داشته است.

نتایج تحلیل کواریانس با اندازه‌گیری مکرر در مورد نمرات مؤلفه‌های هویت دینی (اعتقادات دینی، عواطف و احساسات دینی، و رفتارهای دینی) گروه آزمایشی و گواه را به‌منظور بررسی پایدار ماندن اثر حج عمره بر مؤلفه‌های هویت دینی دانشجویان در طول زمان نشان می‌دهد. براین اساس، اثرات انجام مناسک حج بر مؤلفه‌های هویت دینی دانشجویان در طول زمان پایدار بوده است.

در تبیین نتایج این پژوهش می‌توان گفت با توجه به اینکه دوره دانشجویی یکی از مهم‌ترین و حساس‌ترین مراحل زندگی هر انسان است. این دوره همراه با هویت‌یابی است و انتخاب ارزش‌ها، باورها، و هدف‌های زندگی مهم‌ترین مشخصه‌های اصلی آن است. به اعتقاد اریکسون، نوجوانان و جوانان در جست‌جوی وحدت بخشیدن به ایده‌ها و عقاید مختلف می‌باشند. بنابراین، جوانی که قادر به یافتن ارزش‌های مثبت پایدار در فرهنگ، مذهب، یا

ایدئولوژی خود نیست و ایده‌هایش به هم می‌ریزد، و فردی که از درهم ریختگی هویت رنج می‌برد نه می‌تواند ارزش‌های گذشته را ارزیابی کند و نه صاحب ارزش‌هایی می‌شود که به کمک آنها بتواند برای آینده طرح‌ریزی کند. به اعتقاد مطهری، نظام ارزش‌ها مبتنی بر طرز تلقی افراد از زندگی و موقعیت انسان در جهان و در رابطه با پدیده‌های جهان است. بسیاری از جوانان داشتن نوعی فلسفه زندگی را برای خود ضروری می‌دانند، وقتی برای نخستین بار به دنیای اطراف خود می‌نگرند و سعی می‌کنند تا شخصیت خود را ارزیابی نمایند، احساس می‌کنند که درباره جهان و معنای وجودی انسان و حتی خودشان نیازمند پاسخ هستند و پاسخ را در دین و مذهب خود جست‌وجو می‌کنند (مطهری، ۱۳۶۵). دین اسلام به‌عنوان یک مکتب و نظام کامل به همه ابعاد وجودی انسان توجه کافی دارد و چون دینی فطری است، تأمین‌کننده نیازهای فطری انسان است و براساس مبانی هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی، و انسان‌شناختی خود نظام رفتاری خاصی را برای ارتباط انسان با خدا، خود، دیگران، و طبیعت تنظیم کرده است. حج و مناسک آن یکی از همین برنامه‌هاست که برای رشد و کمال انسان مؤثر واقع می‌شود و با توجه به اینکه اسلام دینی جامع، جهان‌شمول، و جاودانه است، حج به‌خودی‌خود می‌تواند از این سه ویژگی دفاع کند. از سوی دیگر، در فرهنگ اسلام حج مینیاتور دین است و همان‌گونه که مجموع دین به ابعاد شناختی، عاطفی، و رفتاری انسان توجه دارد، در حج نیز این جامعیت را می‌توان مشاهده کرد. اگر دین در این ابعاد سه‌گانه تأثیرگذار است، حج نیز می‌تواند به‌عنوان مجموعه کوچک شده دین، این تأثیرگذاری را در ابعاد انسان داشته باشد. در متون و منابع معتبر اسلامی این اثربخشی را به‌خوبی می‌توان به‌دست آورد. هرچند حج و مناسک آن ظاهری عبادی دارد، اما جنبه‌های غیرعبادی آن نیز بر اهل دقت پوشیده نیست. بر همین اساس، برخی محققان به ابعاد اخلاقی و عرفانی، سیاسی، اجتماعی، تاریخی، و حتی اقتصادی آن نظر افکنده‌اند و آثار و کارکردهای آن را مورد تحقیق و بررسی قرار داده‌اند (احمدی، ۱۳۸۷).

هویت دینی نوعی هویت جمعی است که دربرگیرنده باورها، ارزش‌ها، و اعتقادات دینی می‌باشد. می‌توان گفت هویت دینی باعث می‌شود که فرد به یک سری اصول و عقاید دینی در گروه‌ها و مذهب‌های خاص دست یابد، به‌طوری‌که بخشی از شخصیت او گردد و نسبت به آنها اعتقاد و شناخت حاصل کند و این خود نیازی از نیازهای فطری آدمی، یعنی گرایش به

پرستش است. به این معنا که فرد مستقل از هرگونه یادگیری، در درونش تمایل به عبادت و بندگی خدا را احساس می‌کند. تجلی چنین احساس و تمایلی، در اعمال و رفتار دینی آشکار می‌شود. در واقع، لفظ دینداری هنگامی صورت می‌گیرد که مردم یا گروهی از افراد، تمام یا بخشی از تعالیم و دستورات دینی را اعم از عقاید، اخلاقیات و احکام پذیرفته باشند و نسبت به آن نوعی احساس پایبندی مستمر و باثباتی داشته باشند.

به عبارت دیگر، هویت دینی که ریشه در فطرت آدمی دارد، می‌تواند با تکوین و شکوفایی آن پیامدهای مثبتی در حوزه فردی و اجتماعی به دنبال داشته باشد. از جمله احساس تعهد و مسئولیت، در قبال ارزش‌ها و باورها، هدفمندی و جهت‌دهی فرد و جامعه که خود این امر بازخوردهای مثبت و اثر بخش خویش را در عرصه‌های مختلف فردی (هویت دینی به‌عنوان مکتب خودسازی و انسان‌سازی) و اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، و اقتصادی شفافیت می‌بخشد. هویت دینی برای نسل جوان، به منزله تقویت روحیه امیدواری و نشاط برای آینده‌ای بهتر است. همچنین، هویت دینی می‌تواند به زندگی فرد و اجتماع جهت دهد و زندگی هدفمندی را برای او ترسیم کند (اکبری، ۱۳۹۰).

نتایج به دست آمده از این تحقیق، اثربخشی مناسب حج عمره بر تقویت هویت دینی دانشجویان را نشان داده است، اما این تحقیق نیز مانند سایر پژوهش‌ها، دارای برخی محدودیت‌ها بوده که در پژوهش‌های آینده باید به آن توجه کرد. از جمله یکی از محدودیت‌های این تحقیق، محدود بودن گروه نمونه است که در تعمیم نتایج این تحقیق با احتیاط باید برخورد نمود. بنابراین، بر مبنای نتایج این پژوهش می‌توان به مسئولان دانشگاه پیشنهاد کرد که با اعزام بیشتر دانشجویان به حج عمره مفرد در جهت تقویت هویت دینی دانشجویان بکوشند.

منابع

- احمدی، محمدرضا (۱۳۸۷). *درآمدی بر ابعاد روانشناختی حج*. تهران: پژوهشکده امام خمینی.
- احمدی، محمدرضا (۱۳۸۵). بررسی تأثیر ابعاد روان شناختی حج بر سطح دین داری حجاج. تهران: پژوهشکده امام خمینی.
- اکبری، بهمن (۱۳۹۰). «بحران هویت و هویت دینی». *مجله بیک نور*، سال ششم، شماره ۴، ۲۱۹-۲۳۱.
- ابوجعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق کلینی الرازی (م ۳۲۹ ق.). *الکافی (اصول، فروع، روضه)*. تصحیح: علی اکبر الغفاری، الطبعة الثالثة، دار صعب-دارالتعارف، ۱۴۰۱ ق.
- بیات، بهرام (۱۳۷۸). *بررسی بحران هویت جوانان و ارتباط آن با برخی متغیر های اجتماعی*. پایان نامه دوره کارشناسی ارشد، اصفهان، دانشگاه اصفهان.
- حر عاملی، محمد بن الحسن (م ۱۱۰۴ ق.). *وسائل الشیعه* جلد ۲۹، قم: مؤسسه آل البیت علیهم السلام.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۱). *کتاب الحج، تحقیق: حسین آلازادی، دارالاسرار للنشر*. ۱۴۲۳ ق.
- سید محمد حسین الطباطبایی. *المیزان فی تفسیر القرآن*. الطبعة الثالثة. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۱ ق. / ۱۹۹۱.
- عباسی قادی، مجتبی (۱۳۸۲). *بررسی رابطه استفاده از اینترنت و هویت دینی کاربران*، دفتر مطالعات توسعه و رسانه‌ها، معاونت امور مطبوعاتی و اطلاع‌رسانی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران.
- موسوی، سید حیدر (۱۳۹۰). *اسلام در آینه حج*، قم، انتشارات مشعل هدایت.
- مصطفایی، علی (۱۳۸۹)، *بررسی رابطه هویت و سلامت عمومی با معنویت دانشجویان*، تهران، دانشگاه پیام نور.
- مطهری، مرتضی (۱۳۶۵)، *عدل الهی*، قم، انتشارات صدرا.
- Bosch, L. A., & Card, N. A. (2012). A meta-analytic review of Berzonskys Identity Style Inventory (ISI). *Journal of Adolescence*, 35, 333-343.
- Bolby, N. (2008). *Encountering and self, Study Abroad and National Identity*. Northern Illinois University.
- Dimatteo, M. Robin (1999), *The psychology of Health*, colifornia.